

РЕЦЕНЗИИ

Buckley, I. L'Eden lituanien et la Babylone française: les contacts culturels franco-lituanien au XIXe siècle / I. Buckley, M.-F. de Palacio. – Paris: Classiques Garnier, 2012. – 375 p.

Параўнальнае літаратуразнаўства ў Беларусі – даволі маладая навуковая галіна, развіццё якой на мяжы мінулага і цяперашняга стагоддзя звязана з імёнамі І.В. Шаблоўскай, Л.Д. Сіньковай, Е.А. Лявонавай, Ж.С. Шаладонавай, Г.М. Бутырчык. Напэўна, менавіта маладосць беларускай кампаратывістыкі абумовіла і першапачатковую прыхільнасць да найбліжэйшага з гістарычных перыядаў, да ХХ стагоддзя. Працы ўсіх пералічаных вышэй даследчыц прысвечаны выключна беларуска-еўрапейскім альбо беларуска-амерыканскім літаратурным сувязям мінулага стагоддзя. Іншыя нашы кампаратывісты таксама не надта шануюць далёкія эпохі. Таму карысна было б паглядзець, у якім напрамку і якімі метадамі вывучаюцца літаратурныя кантакты хаця б ХІХ стагоддзя ў суседніх краінах, з якімі мы маем супольную палітычную і літаратурную гісторыю.

Выданне пад назвай “Літоўскі Эдэм і французскі Вавілон: франка-літоўскія культурныя сувязі ў ХІХ стагоддзі” з’яўляецца плёнам сумеснай працы прафесара Ковенскага ўніверсітэта імя Вітаўта Вялікага Ірэны Баклі і прафесара ўніверсітэта Заходняй Брэтані (Брэст, Францыя) Мары-Франс дэ Паласію. Гэтая кніга – дыялог двух даследчыц і дыялог двух культур разам. Узаемадзеянне навукоўцаў цалкам раўнапраўнае, чаго нельга сказаць пра статус Францыі і Літвы ў вызначаны перыяд. Дамінаванне Францыі ў ХІХ стагоддзі ва ўсіх сферах культурнага жыцця Еўропы – бяспрэчны факт. У той жа перыяд Літва нават не існавала як суверэнная дзяржава, а літоўцаў самі французы звычайна блыталі з палякамі. У прадмове да кнігі аўтары агаворваюць гэты дысбаланс і вызначаюць два фактары, на якіх грунтуецца супастаўленне. Па-першае, гэта шырокае разуменне літаратуры – не толькі як прыгожага пісьменства, але і як сацыяльнага акта, і як самаўдасканалення і самапасціжэння. Таму ў поле зроку даследчыц трапілі і рамамы, і драмы, і асабістыя дзённікі, і мемуары. Па-другое, рытарычная традыцыя, заставалася вельмі моцнай у Літве і Францыі ХІХ стагоддзя, што дазваляе браць да разгляду тэксты, створаныя ў адрозных культурных кантэкстах.

Першая частка кнігі, “Погляд на французаў з Літвы”, напісаная Ірэнай Баклі, базіруецца на цэнтральных паняццях кампаратывістыкі. На першым плане – неласрэдняы стасункі (так і завецца першы раздзел першай часткі), галоўныя і найбольш уплывовыя з якіх прыходзяцца на 1812–1814 гады. Агульным месцам у гістарычных працах, прысвечаных падзеям двухсотгадовай даўніны, з’яўляецца ўпамінанне адзінадушнага энтузіязму і расчаравання, што ішлі ўперад і ўслед Напалеону па Літве, Беларусі і Польшчы. Ірэна Баклі прапануе больш складаную карціну шматкультурнага і поліэтнічнага грамадства, якое адгукнулася на розныя галасы на з’яўленне французскіх войскаў на землях былога Вялікага Княства Літоўскага. У якасці яскравага прыклада прыводзіцца дзённік за 1813–1814 гады Людвікаса Рэзы, каплана прускай арміі. Гэты літовец, пратэстант па веравызнанні, выхаваны ў традыцыях немецкамоўнай культуры, далёкі ад таго, каб славіць “новага Атылу”. Па кантрасце з яго строгімі адзнакамі і развагамі прыводзяцца вытрымкі з мемуараў яго славурых сучаснікаў-франкафілаў – графіні Сафіі дэ Шуазэль-Гуф’е альбо Міхала Клеафаса Агінскага. Іхняе стаўленне да французскага імператара амбівалентнае, яно як раз упісваецца ў схему “ад любові да нянавісці”. Пераходы Вялікай арміі праз Літву паклалі моцны адбітак на фальклор і літаратуру другой паловы ХІХ стагоддзя. Народная свядомасць зберагла тыя падзеі, звязаўшы іх з месцамі баёў ці перапраў праз рэкі, апрануўшы іх у вопратку легенд і казанняў пра “Банапарту”. У рэакцыях асобных пісьменнікаў больш эмоцый і ідэалагічных меркаванняў. Ірэна Баклі дэманструе іх на прыкладзе аповесці Матэюса Валанчуса “Салдат Напалеона Першага” і ўспамінаў Габрыэлі Пузынінай, якія выкрывалі бязбожнасць і разбэшчанасць напалеонаўскіх ваяроў.

Падарожныя кантакты – яшчэ адна плённая форма культурных зносінаў. Хто б падлічыў усіх літоўцаў і літвінаў, што пабывалі ў Францыі, асабліва ў Парыжы, у ХІХ стагоддзі? Статыстычных выкладак бракуе, але суцэльны малюнак уяўляецца ясна: літоўскія падарожнікі (цытуюцца часцей за іншых Людвікаса Рэза і Ігнацы Дамейка) імкнуліся ў Парыж, каб абурыцца на ўвесь лад сталічнага жыцця, і ў першую чаргу на слынную французскую “лёгкасць”. Але вандроўнікам-франкафілам яна магла ўжо паказвацца іншым бокам і ператварацца ў бесклапотнасць, невычэрпную крыніцу асалодаў цела і душы. Каб зразумець пераменлівасць ацэнак, дае нам зразумець аўтар, трэба браць на ўвагу паходжанне вандроўнікаў, іх адукацыю і веравызнанне. Тым не менш агульнае захапленне перакрывала рыгарыстычныя заўвагі і паспрыяла таму, што большасць паўстанцаў 1831 года, а потым і 1863, імігравала з Літвы ў Францыю.

У 1831 годзе, нагадвае Ірэна Баклі, у Парыжы ўзнікае “Сяброўства рускіх і літоўскіх зямель” як знак паатрытызму і франка-літоўскага сяброўства. Але знак гэты, як сведчаць цытаты з успамінаў Ігнацыя Дамейкі, Станіслава Мараўскага і іншых імігрантаў, заставаўся ненапоўненым. Справа была не ў абьяка-

васці саміх французаў да чужаніц – аб адваротным гаворыць вядомая фраза генерала Лафайета: “Уся Францыя апалячылася!” (*Toute la France est polonoise!*) Праблема, на думку аўтара, вынікала з іншых прычын. Па-першае, настальгія замінала імігрантам наладзіць шчырыя адносіны з новай радзімай. Па-другое, самі французы з цяжкасцю адрознівалі літоўцаў ад палякаў (гэтае назіранне – ключавое для абедзвюх частак кнігі) і паміж волі абражалі патрыятычныя пачуцці двух абяздоленых нацый.

Другі раздзел першай часткі пад назвай “Напрамкі культурных абменаў” пачынаецца з рагляду пытання аб распаўсюджанні французскай мовы і французскіх кніг у навучальных установах (найперш у Віленскім універсітэце) і ў шляхецкіх маёнтках па-над Нёманам і Віліяй. Бясспрэчна, само па сабе гэтае пытанне вывучана даволі добра, але ў дадзеным выпадку паўтарэнне вядомых фактаў спрыяе раскрыццю новых сэнсаў. Так, гэтая інфармацыя вызначае вытокі франкамоўнай літаратуры ў Літве XIX стагоддзя. Да найбольш значных яе тэкстаў Ірэна Баклі адносіць лібрэта да оперы Міхала Клеафаса Агінскага “Зэліс і Валькур, альбо Банапарт у Каіры”, гістарычныя раманы Саф’і дэ Шуазэль-Гуф’е, драму яе сына “Дзве французскія каралевы”, напісаную пад уплывам Віктора Гюго, дзённік Вольгі Каліноўскай-Агінскай з 1836–1840 гадоў. Шкада толькі, што на разгляд малавядомых тэкстаў, якія не перавыдаваліся больш за сто год або ўвогуле засталіся ў рукапісах, адведзена зусім мізэрнае месца.

Трэці раздзел “Рэцэпцыя французскіх ідэй у літоўскай літаратуры XIX стагоддзя” завяршае першую частку даследавання. У ёй пералічваецца і аналізуецца французскія крыніцы літоўскага пісьменства і філасофіі. Усім вядомае значэнне “Разваг аб кіраванні ў Польшчы” Ж.-Ж. Русо на фарміраванне нацыянальнай свядомасці народаў Рэчы Паспалітай. А якія яшчэ тэксты сталі ўплывовымі ў літоўскім культурным кантэксце? Ірэна Баклі выяўляе ўздзеянне прац Д’аламбэра і Кандзільяка на фарміраванне антыідэалістычнай канцэпцыі Яна Снядэцкага, указвае на выкарыстанне Дыянізасам Пошкай і Янам Гаштаўтам твораў французскіх фізіякратаў падчас дэбатаў вакол сялянскага пытання, выкрывае дыялог з Вальтэрам у сатырах Сільвестраса Валюнаса. У той жа час у разборы адводзіцца значнае месца контрапрамку, “антыфранцузчыне”, якая грунтавалася на крытыцы ліберальных і матэрыялістычных поглядаў “філасофскай партыі”, палітычных ідэалаў Вялікай рэвалюцыі, а таксама “свежых” пазітывісцкіх канцэпцыяў Агюста Конта з боку пратэстанцкай і каталіцкай цэркваў, стваральніц маральных і навуковых аўтарытэтаў у Літве, што доўга жыла векавымі традыцыямі. Гэтыя светапоглядныя канфлікты, як паказвае Ірэна Баклі, абвастраліся падчас паўстанняў 1831 і 1863 гадоў. Такім чынам, у сваім парадаксальным ваганні паміж пакланеннем французчыне і абурэннем на яе Літва ідзе ва ўласным рытме па шляхах сваіх вялікіх суседак, Польшчы і Расіі. Напрацягу ўсяго XIX стагоддзя літоўскае пісьменства кіруецца прынцыпамі класічнай рыторыкі і вядзе ўнутраную вайну супраць рамантычнай эстэтыкі, а значыць і супраць таго “літоўскага міфа”, які стварае ў сваіх паэмах і лекцыях Адам Міцкевіч. Дарэчы ў першай частцы кнігі тапонім “Літва” выкарыстоўваецца кожны раз у новым семантычным і культурным кантэксце, так што сціраецца мяжа паміж уяўнай, але цалкам мажлівай Літвой Вешчуна, метафізічнай краінай Оскара Мілаша і монаэтнічнай дзяржавай Майроніса. Здаецца, што пазбегчы блытаніны можна было б, прыняўшы храналагічны альбо “ідэалагічны”, а не тэматычны парадак выкладання матэрыялу.

У прадмове да другой часткі кнігі, “Погляд на Літву з Францыі”, яе аўтар, Мары-Франс дэ Паласіо дакладна вызначае храналагічныя рамкі свайго даследавання. Гэта “доўгае” XIX стагоддзе, з 1801 па 1918 год, ад календаранага пачатку да нараджэння незалежнай літоўскай дзяржавы. Ізноў узнікаецца праблема “літоўскасці”, але застаецца без вырашэння. На гэтую невызначанасць ёсць свая рацыя, што раскрываецца ў асноўных раздзелах. Мары-Франс дэ Паласіо слухна даводзіць: успрыняцце Літвы, зямлі “на крэсах Еўропы”, было ў Францыі надта расплывістым, каб краіна, яе культура і народ атрымалі сутнасныя вызначэнні – для пачатку знаёмства, навуковага і культурнага, дастаткова простага імені.

Галоўнае пытанне аўтар задае ўжо ў загаловку да першага раздзела: “Блізкая ці далёкая? Прысутнасць і адсутнасць Літвы ў светапоглядзе французаў XIX стагоддзя”. Нягледзячы на намаганні імігрантаў 1831 і 1863 гадоў, рэзультат напрацягу некалькіх дзесяцігоддзяў заставаўся нікчэмным: французы лёгка блыталі два народы, якія паходзілі з “краіны-мроі”. Пазней стала яшчэ горш: за Трэцяй рэспублікай Літва стала ахвярай палітычнага збліжэння Францыі і Расіі. Імперыя, вядома, не жадала нічога чужага аб нацыянальным самавызначэнні сваіх краін, і Літва трапіла ў поўнае забыццё.

Тым не менш Мары-Франс дэ Паласіо здолела вылучыць у французскім культурным асяроддзі, мастацкіх і публіцыстычных тэкстах спецыфічнае стаўленне да літоўскага “каларыту”. Французскія географы, ад Конрада Мальтэ-Брэна да Элізе Рэкло, малявалі тыповы партрэт літоўскага селяніна, цёмнага і недалкатнага чалавека з простымі нормамамі, стваралі яскравыя пейзажы, “тыя вясковыя аправы, у якія пісьменнікам толькі заставалася памясціць свае геаграфічныя інтрыгі” (с. 224, тут і далей у дужках падаюцца спасылкі на рэцэнзуюемае выданне – Д. К.). Так, напрыклад, наіўна зрабіла Калет Івэр у сваім рамане “Прафесія – кароль” (*Le Métier de roi*, 1911). Гэтую старонку, каб яна зрабілася пазнавальнай, трэба было наблізіць да французскіх рэалій. Адсюль вынікае частая аналогія паміж Літвой і Брэтанью, праведзеная ўпершыню Эрнэстам Рэнанам і падхопленая Габрыэлем Саразэнам, літаратурным крытыкам, што закахайся ў Польшчу. Саразэн таксама спрычыніўся да іншай метафары-клішэ, якой апісвалася Літва. Гаворка

ідзе аб паняцці “прымітыўнай жыццёвай сілы”. Яго ўвёў у зварот Шарль Эдмон, абазначыўшы ім той фактар, які паўплываў на сімпатыю паміж літоўцамі і французамі, тое пачуццё, што паспрыяла хуткай і адносна паспяховай інтэграцыі імігрантаў у новы асяродак.

Другі раздзел другой часткі, “Выгнанне рэальнае, выгнанне ўяўнае”, працягвае дыскусію вакол сімпатыі французай да літоўска-польскіх спраў. Статыстыка, якую прыводзіць Мары-Франс дэ Паласіо, сапраўды ўражвае: адзін толькі выдавец Данцо публікуе ў 1863 годзе некалькі дзесяткаў брашур, прысвечаных студзеньскаму паўстанню і віленскім пакаранням. Але нават па-за гэтымі кульмінацыйнымі падзеямі дзейнасць імігрантаў была вельмі актыўнай і суправаджалася дапамогай сімпатызуючых парыжан, чые творы трапляюць у кантэкст старога “польскага міфа”, паміж рэальнасцю і вымыслам.

Доўгі час літоўская літаратура заставалася для XIX стагоддзя *terra incognita*, і толькі цікаўнасць да фальклора і народных звычаяў ураўнаважвала нястачу інфармацыі. Раздзел “Вобраз Іншага” дэманструе, што своеасаблівае літоўскае мовы была адным з незабыўных фактаў для франкамоўнай культуры ад Праспэра Мерымэ да Фердзінанда дэ Сасюра. Літоўскі характар заяўляў аб сабе ў дайнах, народных песнях, напоўненых смуткам і нежнасцю, ціхай журбай – праз сімвалічныя вобразы, што з’яўляліся ў белічы тэкстаў аб Літве на французскай мове. Палітыка была другім сродкам перадачы стэрэатыпаў аб далёкай старане, у цэнтры якіх – вобраз Эміліі Плятэр, сучаснай амазонкі, што дала жыццё шматлікім літаратурным персанажам. Такім чынам складаўся міф аб поўным патрыячнага і гераічнага пафасу, таямнічым і натхнёным народзе, што жыве ў забытым Эдэме.

Мары-Франс дэ Паласіо ўдакладняе, што “ідэальны літоўскі пейзаж галоўным чынам сялянскі” (с. 295). У апошнім раздзеле “Літоўскі ўплыў на два пакаленні французскіх рамантыкаў” аўтар падрабязна разбірае вобразы лясоў, ініцыяцыйнай і міфічнай прасторы, у папулярных і малавядомых тэкстах, у “Локісе” Праспэра Мерымэ і “Аймары” Анры дэ Латуша; аналізуе вобразы Віліі і Пцічы, іх букалічных берагоў у творах шэвалье дэ Будона, настаўніка ў сям’і Радзівілаў у Анопалі, спадкаемцы Русо, Бернардэна дэ Сэн-П’ера і Сэнанкура. Літоўскі мясцовы каларыт настолькі прывабны, што яму знаходзіцца месца і ў рэалістычных дэкарацыях, напрыклад у “Варожых мацерах” (*Méres ennemies*, 1880) Кацюля Мендэса, які скраў сёе-тое (але хто з тагачасных аматараў усходняй экзотыкі быў без заганы?!) у Леанарда Ходзькі і Генрыка Жавускага. Да гэтага бездакорнага разбору, “адначасова аналітычнага і сінтэтычнага” (с. 7), добра было б далучыць і забытыя рукапісныя тэксты, такія як “Вальтэр, альбо Помста літоўца. Гістарычная навэла з мінуўшчыны Прусіі і Літвы” (*Walter ou la Vengeance d’un Lithuanien. Nouvelle historique tirée de l’histoire de Prusse et de Lithuanie*), Корвіна Яна Людвіка Ястржэмскага. Пераклад гэтага твора на французскую мову, выкананы Адамам Міцкевічам напрыканцы 1840 гадоў, захоўваецца ў рукапісным адзеле Польскай бібліятэкі ў Парыжы.

Беларускім чытачам гэтага ўзорнага даследвання застаецца толькі разабрацца ў тым, дзе ж у межах “старой”, гістарычнай Літвы знайсці месца для айчыннай культуры і літаратуры. На жаль, мы запозна прыйшлі на кірмаш народаў, і тое, што магло б быць беларускім, ва ўсім свеце ўжо ўспрымаецца як літоўскае, польскае, рускае, украінскае. Таму задача кампаратывістаў сёння – даганяць, інакш кажучы, выяўляць забытыя імёны, адшукваць і чытаць занядбаныя рукапісы і рэдкія кнігі, каб скласці сваё, убачыўшы яго чужымі вачыма.

*Д.А. Кандакоў, кандыдат філалагічных навук, дацэнт
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)*